

موسسه چندمنظوره فرهنگی هنری بام پژوهش پرواز جنوب برگزار می کند:

اولین همایش بین المللی ایده های تحول آفرین در زمینه

مطالعات فرهنگی و آموزشی در آموزش و پرورش

با تاکید بر اقدام پژوهی، درس پژوهی و روایت پژوهی در هزاره سوم

1st International Conference of Transformative Ideas in the field of Cultural and Educational Studies in Education with an Emphasis on Action Research, Lesson Research and Narrative Research in the Third Millennium

www.cseconf.ir

معاد: قطب‌نمای سعادت در پیچ و خم زندگی دنیا

حلیمه اربابی بزمان

آموزش و پرورش شهرستان ایرانشهر

huseynamad@gmail.com

چکیده

باور به معاد، به عنوان یکی از اصول اساسی ادیان توحیدی، تفکر دینی را از غیردینی متمایز می‌کند و نقشی حیاتی در زندگی انسان ایفا می‌کند. نهج‌البلاغه، گنجینه‌ای از سخنان امیرالمؤمنین امام علی (ع)، به صورت مستقیم و غیرمستقیم، پیامدهای گسترده این باور را در حیات بشری تبیین می‌کند. از منظر نهج‌البلاغه، اعتقاد به معاد موجب می‌شود که انسان همواره خود را در محضر الهی ببیند و در نتیجه، گفتار و کردار خود را تحت نظر داشته باشد. بررسی و استخراج این آثار، علاوه بر روشن کردن تأثیر معاد در زندگی دنیوی، می‌تواند به تقویت مبانی اعتقادی و تدوین الگوهای رفتاری مناسب برای افراد جامعه کمک شایانی کند. در واقع، درک این تأثیرات، زمینه‌ساز زندگی مؤمنانه و تشکیل جامعه‌ای با ایمان خواهد بود.

واژگان کلیدی: معاد، نهج‌البلاغه، زندگی دنیوی، سعادت اخروی، عدالت اجتماعی، امام علی (ع).

موسسه چندمنظوره فرهنگی هنری بام پژوهش پرواز جنوب برگزار می‌کند:

اولین همایش بین‌المللی ایده‌های تحول‌آفرین در زمینه

مطالعات فرهنگی و آموزشی در آموزش و پرورش

با تاکید بر اقدام پژوهی، درس پژوهی و روایت پژوهی در هزاره سوم

1st International Conference of Transformative Ideas in the field of Cultural and Educational Studies in Education with an Emphasis on Action Research, Lesson Research and Narrative Research in the Third Millennium

www.cseconf.ir

مقدمه

معاد، رکن رکن ادیان توحیدی، به ویژه دین مبین اسلام است؛ تا جایی که بیش از یک پنجم آیات قرآن کریم و روایات بی‌شماری به این اصل اعتقادی مهم اختصاص یافته‌اند. نهج‌البلاغه، در تبیین ضرورت معاد، به چند نکته کلیدی اشاره می‌کند:

پاسخگویی در برابر اعمال: مؤمنان و گناهکاران، در مقابل طاعت و عصیان خود در دنیا، باید پاسخگو باشند.

داوری الهی: خداوند متعال درباره اعمال بندگان خود داوری خواهد کرد (نامه ۵۳).

تحقق عدالت مطلق: معاد، بستر تحقق کامل عدالت الهی است (خطبه ۲۲۳).

باور به اصول اعتقادی، تأثیری شگرف بر جنبه‌های گوناگون حیات انسانی دارد و اعتقاد به معاد نیز از این قاعده مستثنی نیست. یکی از چالش‌های اصلی جوامع امروزی، گسترش ناهنجاری‌های فردی و اجتماعی است که بنیان خانواده و اجتماع را تضعیف کرده و سلامت آن را به خطر می‌اندازد. بدون تردید، ریشه این ناهنجاری‌ها در باورها و اعتقادات انسان نهفته است. این تفاوت در مقایسه رفتارهای جوامع غربی جدید با جوامع دینی آشکار می‌شود. رویکرد غالب در جوامع غربی، "انسان‌گرایی" (Humanism) است؛ به این معنا که هر موضوعی تنها در چارچوب انسان و خواسته‌های او حق تلقی می‌شود. در مقابل، رویکرد جوامع دینی بر مبنای فرامین الهی است و معیار حق و حقانیت نیز بر همین اساس تعیین می‌گردد. این دو رویکرد و باور متفاوت، که در جوامع متجدد غربی و جوامع دینی مشاهده می‌شود، منجر به تفاوت در رفتارها و سبک زندگی افراد و در نهایت، نتایج متفاوتی در پی خواهد داشت. یکی از راه‌های کلیدی برای درک تأثیر معادباوری بر زندگی، رجوع به متون دینی است. در این میان، نهج‌البلاغه، به عنوان منبعی غنی پس از قرآن کریم، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. امیرالمؤمنین امام علی (ع) در بخش‌های مختلف خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های خود، به تأثیرات ارزشمند معاد بر حیات انسان اشاره کرده است. به طور کلی، باور به معاد هم در دنیا و هم در آخرت اثرگذار است. تأثیر معادباوری و مرگ‌آگاهی چنان عمیق است که حضرت علی (ع) درباره چنین افرادی می‌فرماید: «طُوبَى لِمَنْ ذَكَرَ الْمَعَادَ» (حکمت ۴۴)، به معنای "خوشا به حال کسی که معاد را به یاد آورد". و در جایی دیگر، ویژگی‌های این افراد را چنین بیان می‌کند: «طُوبَى لِلرَّاهِدِينَ فِي الدُّنْيَا الرَّاهِبِينَ فِي الْآخِرَةِ» (حکمت ۱۰۴)، یعنی "خوشا به حال پارسایان در دنیا و دل‌بستگان به آخرت". آثار دنیوی معادباوری شامل آثار فردی و آثار اجتماعی است. لازم به ذکر است که باور به معاد تنها زمانی مؤثر است که عمل فرد، همچون نظرش، تغییر کرده و در راستای آخرت باشد. امام علی (ع) در پاسخ به کسی که از ایشان موعظه خواست، به این نکته مهم اشاره می‌کند و توصیه می‌فرماید که نباید بدون توجه به رفتار و کردار، صرفاً به آخرت امیدوار بود و به امید

موسسه چندمنظوره فرهنگی هنری بام پژوهش پرواز جنوب برگزار می‌کند:

اولین همایش بین‌المللی ایده‌های تحول‌آفرین در زمینه

مطالعات فرهنگی و آموزشی در آموزش و پرورش

با تأکید بر اقدام پژوهی، درس پژوهی و روایت پژوهی در هزاره سوم

1st International Conference of Transformative Ideas in the field of Cultural and Educational Studies in Education with an Emphasis on Action Research, Lesson Research and Narrative Research in the Third Millennium

www.cseconf.ir

طولانی عمر، توبه را به تأخیر انداخت. ایشان چنین افرادی را این‌گونه معرفی می‌کند: «فِي الدُّنْيَا يَقُولُ الزَّاهِدِينَ وَ يَعْمَلُ فِيهَا بِعَمَلِ الرَّاهِبِينَ» (حکمت ۱۵)، یعنی "در دنیا به ظاهر زاهدانه سخن می‌گویند، اما عملشان همانند دل‌بستگان به دنیاست." در مقابل، انسان باید خود را برای مرگ و سفر آخرت آماده کند. حضرت این راهکار را چنین بیان می‌فرماید: «فَاتَّقُوا اللَّهَ عِبَادَ اللَّهِ وَ بَادِرُوا أَجَالَكُمْ بِأَعْمَالِكُمْ وَ اتَّقُوا مَا بَقِيَ لَكُمْ بِمَا قَدْ مَضَى مِنْكُمْ وَ اسْتَعِدُّوا لِلْمَوْتِ فَقَدْ جَدَّ بِكُمْ وَ اسْتَعِدُّوا لِلْمَوْتِ فَقَدْ أَتَاكُمْ» (خطبه ۶۴)، یعنی "ای بندگان خدا، از خدا پروا کنید و پیش از فرارسیدن اجل، به اعمال نیکو بشتابید و باقیمانده عمرتان را با جبران گذشته، اصلاح کنید. برای مرگ آماده شوید که نزدیک است و مهیای آن باشید که فرا خواهد رسید." در این مقاله تلاش شده است تا با خوانش کلمات گهربار حضرت علی (ع) در نهج‌البلاغه، به تأثیرهای معاد در حیات دنیوی اشاره شود.

موسسه چندمنظوره فرهنگی هنری بام پژوهش پرواز جنوب برگزار می‌کند:

اولین همایش بین‌المللی ایده‌های تحول‌آفرین در زمینه

مطالعات فرهنگی و آموزشی در آموزش و پرورش

با تاکید بر اقدام پژوهی، درس پژوهی و روایت پژوهی در هزاره سوم

1st International Conference of Transformative Ideas in the field of Cultural and Educational Studies in Education with an Emphasis on Action Research, Lesson Research and Narrative Research in the Third Millennium

www.cseconf.ir

آثار معادباوری در نهج‌البلاغه

الف) آثار فردی

آثار فردی شامل تأثیراتی است که اعتقاد به معاد بر زندگی شخصی فرد می‌گذارد. به عبارت دیگر، باور به قیامت موجب می‌شود که فرد در رفتارهای شخصی خویش تغییراتی ایجاد کند و تلاش کند رفتارهای خود را به سمتی سوق دهد که منجر به نجات از آتش عذاب و رسیدن به بهشت جاویدان شود. این آثار عبارتند از:

۱. استغفار و زودن گناهان

از منظر امیرالمؤمنین علی (ع)، استغفار یکی از کارکردهای فردی اعتقاد به معاد است. فردی که از معاد و حسابرسی بیمناک است، "چشمانش خواب ندارد و پهلوهایش برای استراحت در خوابگاهش قرار نگرفته و... گناهانش بر اثر استغفار از بین رفته است." (نامه ۴۵). عبارت اخیر در ترجمه این فراز «او تقشع بطول استغفارهم ذنوبهم» است. "تقشع" از ماده "قشع" به معنای پراکنده کردن و از بین بردن است، همانند بادی که ابرها را پراکنده می‌کند (فراهِیدی، ج ۱، ص ۱۲۵؛ ابن ابی‌الحدید ۱۳۳۷، ج ۱۷، ص ۳). به نظر برخی شارحان، در اینجا "تقشع" استعاره‌ای برای محو شدن گناهان از صفحات دل است؛ چرا که گناهان در سیاه کردن جان‌ها و ممانعت از پذیرش انوار الهی، همانند ابرهای متراکمی هستند که مانع رسیدن نور خورشید به گیاهان می‌شوند. بدین ترتیب، فرد در اثر خوف از معاد به استغفار می‌پردازد و نتیجه استغفار نیز از بین رفتن گناهان است (ابن میثم بحرانی ۱۳۶۲، ج ۵، ص ۱۹۶).

۲. ذکر و یاد خدا

یاد معاد و خوف از آن موجب می‌شود که فرد همواره به یاد پروردگار خود باشد: «مهمت بذکر ربهم اشواقهم» (نامه ۴۵). واضح است که این ذکر صرفاً لقلقه زبان نیست، بلکه ذکر و یادکردی است که از عمق وجود می‌جوشد. در غیر این صورت، نمی‌توانست موجب استغفار و پاک شدن گناهان شود. یکی از ویژگی‌های برجسته اهل ذکر، توجه عمیق و همیشگی آن‌ها به آخرت است. امام علی (ع) درباره این افراد می‌فرماید: «گویی رشته‌های (وابستگی) دنیا را بریده و به سوی آخرت گام نهاده‌اند. آن‌ها (در همین دنیا) وراي آن را مشاهده می‌کنند و همان‌گونه که بر عیوب اهل دنیا در طول اقامتشان (در این دنیا) آگاه شده‌اند، قیامت نیز وعده‌های خود را بر آنان محقق ساخته است. پس پرده‌ای که این (حقایق) را می‌پوشاند برای اهل دنیا کنار زده‌اند تا جایی که اهل ذکر، آنچه را که دیگران نمی‌بینند، می‌بینند و آنچه را که دیگران نمی‌شنوند، می‌شنوند.» (خطبه ۲۲۲)

۳. دعا و نیایش: پوشش اهل زهد

افرادی که زهد در دنیا و رغبت به آخرت را پیشه خود قرار می‌دهند، دعا را همچون پوششی محافظ برای خود می‌دانند. امام علی (ع) می‌فرید: «خوشا به حال زاهدان در دنیا و راغبان در آخرت؛ آنان گروهی هستند که دعا را همچون پوششی برای خود قرار داده‌اند.» (حکمت ۱۰۴). دعا، کلید گنجینه‌های رحمت الهی است. (نامه ۳۱) البته دعا شرایطی دارد که برخی از آن‌ها عبارتند از: اخلاص، درخواست خیر و نیکی، امیدواری به اجابت دعا، درخواست‌های سودمند (نامه ۳۱).

۳. زهد و بی‌دلبستگی به دنیا:

دو راه متفاوت در کلام امام علی (ع)، دنیا و آخرت مقابل یکدیگر قرار دارند و حتی دشمن هم هستند؛ آن‌ها دو راه کاملاً متفاوتند. هر کس به دنیا عشق بورزد و به آن دل ببندد، آخرت را دشمن خود قرار داده است. (حکمت ۱۰۳). امام علی (ع) در نامه‌ای به محمد بن حنفیه، زهد را از صفات پرهیزگاران می‌داند که از دنیای زودگذر به سلامت عبور کرده و آخرت جاودانه را

موسسه چندمنظوره فرهنگی هنری بام پژوهش پرواز جنوب برگزار می‌کند:

اولین همایش بین المللی ایده های تحول آفرین در زمینه

مطالعات فرهنگی و آموزشی در آموزش و پرورش

با تاکید بر اقدام پژوهی، درس پژوهی و روایت پژوهی در هزاره سوم

1st International Conference of Transformative Ideas in the field of Cultural and Educational Studies in Education with an Emphasis on Action Research, Lesson Research and Narrative Research in the Third Millennium

www.cseconf.ir

برگزیده‌اند: «دنایای زودگذر را رها کرده و آخرت جاودانه را به دست آوردند... در دنیای خودشان (حقیقت را) یافتند.» (نامه ۲۷). در واقع، کسی که زودگذر بودن دنیا و جاودانگی آخرت را درک می‌کند، زهد در دنیا را شیوه عملی زندگی خود قرار می‌دهد. در جایی دیگر نیز امام می‌فرماید: «خوشا به حال زاهدان در دنیا و راغبان در آخرت؛ آنان... دنیا را همچون قرضی بر منتهج مسیح (ع) رها کردند.» (حکمت ۱۰۴) برخی شارحان، منتهج حضرت عیسی (ع) را عدم دلبستگی به دنیا دانسته‌اند. (ترجمه و شرح نهج البلاغه فیض الاسلام، ج ۶، ص ۱۱۳۴). اساساً فردی که با چشم دلش لذت‌های بهشت را مشاهده کند، دیگر به لذت‌ها، خوشی‌ها و مناظر دل‌فریب دنیوی دل نمی‌بندد. چنین فردی چنان شوق رفتن به بهشت را پیدا می‌کند که حتی به همسایگی قبرستان می‌رود. (خطبه ۱۶۵). امام علی (ع) در فرازی دیگر می‌فرماید: «امروز میدان آمادگی است و فردا مسابقه، و جایزه بهشت است و سرانجام آتش.» (خطبه ۲۸) منظور از "مضمار" (میدان آمادگی)، مدت زمانی است که اسب‌ها را برای مسابقه تربیت می‌کنند؛ ابتدا با افزایش علوفه آن‌ها را فربه و پر زور می‌کنند، سپس به تدریج علوفه را کم می‌کنند تا به حالت عادی بازگردند و برای روز مسابقه آماده شوند. حال، هر کس در این مدت آمادگی، خود را با اعمال صالحه و اخلاق پسندیده تربیت و ریاضت دهد، فردا در آن میدان امتحان پیشی می‌گیرد و بهشت را به دست می‌آورد؛ و هر کس کوتاهی و غفلت ورزد، فردا خوار و شرمسار شده و وارد آتش می‌شود. (رک: ترجمه نهج البلاغه فیض الاسلام، ج ۱، ص ۱۰۰). در مقابل، طول آمال و آرزوهای بی‌حساب باعث فراموشی آخرت می‌شود. (خطبه ۴۲). بر این اساس، رابطه‌ای دوسویه میان یادآوری آخرت و نیاززدگی وجود دارد؛ به طوری که هر چه یاد آخرت بیشتر باشد، از نیاززدگی فاصله گرفته می‌شود و در مقابل، هر چه نیاززدگی بیشتر باشد، یاد آخرت کمتر می‌شود. (حکمت ۱۰۳). همچنین، امام علی (ع) سختی دنیا را شیرینی آخرت و شیرینی دنیا را سختی آخرت معرفی می‌کند. (حکمت ۲۵۱) از نگاه امیرالمومنین علی (ع)، دنیا تنها زمانی مفید است که "به وسیله دنیا، آخرت به دست آید." (خطبه ۱۵۶).

۵. نزدیکی و مداومت بر قرآن

از دیدگاه امام علی (ع)، قرآن کریم سرچشمه‌ای زلال از نصیحت و هدایت است که هیچ‌گونه کژی و انحرافی در آن راه ندارد. هم‌نشینی با قرآن، بی‌شک، موجب هدایت انسان می‌شود و این کتاب آسمانی شفاف‌بخش بزرگترین دردهای بشریت، از جمله کفر، نفاق و گمراهی است. به همین دلیل، ایشان همواره به دوستی با قرآن سفارش می‌کردند و درباره جایگاه آن در قیامت می‌فرمایند: «همانا قرآن شفاعت کننده‌ای است که شفاعتش پذیرفته می‌شود و سخنوری است که گفتارش تصدیق می‌گردد. هر کس قرآن در قیامت از او شفاعت کند، شفاعتش پذیرفته می‌شود و هر کس قرآن در روز قیامت به ضرر او شهادت دهد، مورد عذاب قرار می‌گیرد. زیرا در روز قیامت منادی ندا می‌دهد: آگاه باشید! همانا کسی که برای خود مزرعه‌ای از گناهان کاشته و عملی غیر رضایت‌بخش انجام داده، باید از مزرعه‌اش بیرون آید و به سوی پروردگارش بازگردد و از او طلب هدایت کند و در برابر خویشتن از او یاری بجوید و هوای نفس خود را در آن رها نکنند.» (خطبه ۱۷۶). امام علی (ع) در فرازی از نهج البلاغه، زاهدان دنیا و شیفتگان آخرت را چنین توصیف می‌کنند: «آنان کسانی هستند که قرآن را شعار خود قرار داده‌اند.» (حکمت ۱۰۴) برخی شارحان، "شعار" در این کلام را به معنای آرایش و زینت درون دانسته‌اند. ابن میثم در توضیح این استعاره بیان می‌کند که این افراد پیوسته در حال آموزش و درک مقاصد قرآن هستند، همانند لباس زیرین که همیشه همراه بدن است. البته این همراهی صرفاً ظاهری نیست، بلکه به نحوی است که قرآن در قلبشان جای گرفته، احکامش را زنده کرده و دستوراتش را به کار می‌بندند. امام علی (ع) در فرازی دیگر، آداب مداومت بر قرآن را اینگونه بیان می‌کنند: تلاوت همراه با تدبر در آیات، محزون کردن جان خویش، گرفتن داروی دردهای خویش از قرآن، توجه به آیات تشویق‌کننده و الگو قرار دادن آن‌ها در زندگی، مواجهه توأم با ناله در برابر آیات بیم‌دهنده، رکوع و سجده در پیشگاه الهی و درخواست رهایی از آتش جهنم.

موسسه چندمنظوره فرهنگی هنری بام پژوهش پرواز جنوب برگزار می‌کند:

اولین همایش بین‌المللی ایده‌های تحول‌آفرین در زمینه

مطالعات فرهنگی و آموزشی در آموزش و پرورش

با تاکید بر اقدام پژوهی، درس پژوهی و روایت پژوهی در هزاره سوم

1st International Conference of Transformative Ideas in the field of Cultural and Educational Studies in Education with an Emphasis on Action Research, Lesson Research and Narrative Research in the Third Millennium

www.cseconf.ir

از آن (خطبه ۲۳۰). بر همین اساس، فردی که به درک مرگ‌آگاهی رسیده و می‌داند که دیر یا زود مرگ به سراغش خواهد آمد، از فرصت دنیوی خود به بهترین نحو استفاده کرده و عمل صالح انجام می‌دهد (خطبه ۱۸۷). از این رو، حضرت این پرسش را مطرح می‌کنند: "چه کسی به بهشت نزدیک‌تر از کسی است که برای آن عمل می‌کند؟ و چه کسی به آتش نزدیک‌تر از کسی است که برای آن عمل می‌کند؟" (نامه ۲۷).

۹. گریه و اشک

یکی دیگر از آثار ایمان به معاد، اشک و گریه است. "و مردانی دیده‌هایشان از ترس محشر اشک می‌ریزد" (خطبه ۳۲). بنابراین، خوف از رستاخیز باعث گریه‌ور شدن دیدگان می‌شود. حضرت در فرازهای دیگری، چند خاستگاه برای گریه را برمی‌شمرند: ترس از خدا (خطبه ۹۷)، عشق الهی (خطبه ۵۲) و گریه بر گناهان (خطبه ۱۷۶). می‌توان این سه خاستگاه را نیز با معادباوری مرتبط دانست. از سویی، مؤمن در روز قیامت به لقاءالله نایل می‌آید و از این رو، عشق الهی بی‌حد و حصری که به خداوند دارد، موجب گریه او می‌شود. اما این عشق او به حق تعالی، مانع از آن نمی‌شود که نسبت به خداوند خوف نداشته باشد. آدمی با شناخت عظمت الهی، در برابر او احساس ذلت کرده و از ترس می‌گرید. از سوی دیگر، انسان از محاسبه سخت اعمال در قیامت نیز گریان می‌شود که چگونه می‌تواند از عذاب سوزناک و دردناک آخرت رهایی یابد. حضرت در فرازی دیگر، یاد مرگ را مانع لهو و لعب می‌دانند و می‌فرمایند: "به خدا قسم، یاد مرگ مرا از بازی (لهو و لعب) باز می‌دارد" (خطبه ۸۴).

۱۰. خاموشی و سکوت

یکی از مشخصه‌های زاهدان، ترس از قیامت است که به همین دلیل اهل سکوت هستند: "و مردانی دیده‌هایشان از ترس محشر اشک می‌ریزد؛ پس آن‌ها بین ترسان شرمسار، و بیمناک متواضع، و ساکت خاموش هستند" (خطبه ۳۲). حضرت در فرازی دیگر، بر مواظبت از زبان سفارش می‌کنند و می‌فرمایند: نه تنها آنچه را که شناختی از آن نداریم، بلکه درباره هر چه می‌دانیم نیز سخن نگوئیم؛ چرا که خداوند بر همه اعضا و جوارح احکامی را واجب کرده و روز قیامت با آن‌ها بر شخص دلیل و بهانه می‌آورد (حکمت ۳۸۲).

۱۱. فرو بردن خشم

امام علی (ع) در نامه ۵۳ نهج‌البلاغه به مالک اشتر توصیه می‌کنند که در هنگام فوران خشم، انسان باید تسلط کامل بر زبان، دست، و سایر اعضای بدن خود داشته باشد. ایشان راهکار این تسلط را در یادآوری معاد می‌دانند. ایشان می‌فرمایند: "جلوی بینی‌ات را بگیر (اشاره به غرور)، گونه‌ات را بپوشان (اشاره به شرم)، دستت را مهار کن و از هر حرکت عجولانه و هر تصمیمی که از روی شتابزدگی باشد، دوری کن تا خشم فرو نشیند و اختیار را به دست گیری. این مهار کردن نفس برایت میسر نمی‌شود، مگر اینکه همواره آخرت و بازگشت به سوی پروردگارت را به یاد داشته باشی."

۱۲. توبه

فردی که به معاد باور دارد، دنیا را فرصتی برای توبه می‌داند و این فرصت را غنیمت می‌شمارد. امام علی (ع) در خطبه ۸۳ نهج‌البلاغه می‌فرمایند: "اکنون، ای بندگان خدا، دست‌ها باز است و روح‌ها در آسایش و فراغت، در حال حرکت به سوی مقصد هدایت‌اند. اجساد در رفاه، فرصت عمل و زندگی هست، و مهلت توبه و بازگشت مهیاست؛ پیش از آنکه بیماری، تنگی، ترس و وحشت از راه رسد، و قبل از آنکه مرگ فرصت بازگشت را از بین ببرد و معبود عزیز و مقتدر از تو عمل نیک طلب کند." سید رضی پس از نقل این فرازهای پایانی خطبه ۸۳، که برخی آن را "خطبه غراء" نامیده‌اند، از گریه و اضطراب حاضران سخن می‌گوید.

۱۳. عمل صالح

موسسه چندمنظوره فرهنگی هنری بام پژوهش پرواز جنوب برگزار می‌کند:

اولین همایش بین المللی ایده های تحول آفرین در زمینه

مطالعات فرهنگی و آموزشی در آموزش و پرورش

با تاکید بر اقدام پژوهی، درس پژوهی و روایت پژوهی در هزاره سوم

1st International Conference of Transformative Ideas in the field of Cultural and Educational Studies in Education with an Emphasis on Action Research, Lesson Research and Narrative Research in the Third Millennium

www.cseconf.ir

امام علی (ع) به انجام و اتمام عمل صالح، استقامت در کارها، صبر و پرهیزکاری توصیه می‌کنند و در پایان خاطرنشان می‌سازند که برای هر کاری پایانی وجود دارد: "عمل! عمل! سبس پایان! پایان! و استقامت! استقامت! سبس صبرا! صبرا! و پرهیزکاری! پرهیزکاری! همانا برای شما پایانی است، پس به سوی پایان خود رهسپار شوید." (خطبه ۱۷۶). صرف آگاهی از معاد و شناخت بهشت و جهنم، کسی را بهشتی نمی‌کند. ایشان در خطبه ۱۴۴ می‌فرمایند: "آنان که علم به بهشت و جهنم داشتند، رو از بهشت برگردانند و با اعمال خود به سوی آتش روی آوردند." از این رو، مهم فقط علم نیست، بلکه علمی است که همراه با عمل باشد؛ عملی که در راستای آن علم صورت گیرد. بر همین اساس، آگاهی از مرگ، انسان را به سوی انجام کارهای خیر سوق می‌دهد: "هر کس مرگ را به یاد آورد، به سوی کارهای خیر شتاب می‌ورزد." (حکمت ۳۱). یکی از اعمال صالحی که امام علی (ع) بیان می‌کنند، قناعت به آنچه خداوند روزی کرده است، می‌باشد: "خوشا به حال کسی که معاد را به یاد آورد و برای روز حساب عمل کرد، و به روزی حلال خود قناعت ورزید و از خدا راضی بود." (حکمت ۴۴).

۱۴. اجتناب از زشتی‌ها

از منظر امام علی (ع)، کسی که مشتاق رسیدن به بهشت و از رفتن به جهنم بیمناک است، از شهوت‌ها و خواهش‌های نفسانی دوری می‌کند و از انجام کارهای حرام اجتناب می‌ورزد. (حکمت ۳۱).

ب. آثار اجتماعی

دسته‌ای از آثار اعتقاد به معاد، در حوزه آثار اجتماعی قرار می‌گیرند. باور به معاد در اسلام، نه تنها یک اعتقاد مذهبی است، بلکه پیامدهای عمیق اخلاقی و اجتماعی نیز دارد که در نهج‌البلاغه، سخنان امیرالمؤمنین (ع)، به روشنی تبیین شده‌اند. این باور، انسان را از ارتکاب برخی مفاسد باز می‌دارد و او را به سوی عدالت و پرهیزگاری سوق می‌دهد. این آثار جامعه را تحت تأثیر قرار داده و موجب سعادت آن می‌شوند.

۱. پرهیز از ظلم و ستم

اعتقاد به معاد موجب می‌شود که فرد از ظلم و ستم به دیگران اجتناب کند. امام علی (ع) در خطبه ۲۲۴ می‌فرمایند: "به خدا قسم، اگر شب را بر روی خارهای سعدان بیدار بمانم، یا با غل و زنجیر بسته شوم، برایم دوست‌داشتنی‌تر است تا خدا و رسولش را در روز قیامت در حالی ملاقات کنم که به برخی از بندگان ظلم کرده باشم." در این خطبه، ملاقات ستمکار با خداوند و پیامبر در روز قیامت بسیار ناپسند شمرده شده است. ایشان در فرازهای دیگری نیز اطرافیان و مردم را از ظلم و ستم بازداشت‌اند. (نامه ۳۱ و خطبه ۱۹۲) امام علی (ع) در راستای نشان دادن بیهودگی ظلم و ستم، به ناپایداری دنیا و فانی بودن جسم انسان اشاره می‌کنند: "چگونه به کسی ظلم کنم که خود نفس او به سوی کهنگی می‌رود و فنا در آن طولانی می‌شود؟" (خطبه ۲۲۴) در فرازی دیگر، بدترین زاد و توشه قیامت را ظلم به بندگان معرفی می‌کنند (حکمت ۲۲۸) و روز انتقام مظلوم از ظالم، یعنی روز قیامت، را شدیدتر از روز ظلم ظالم بر مظلوم می‌دانند. دنیا همواره بر این حقیقت گواه است که ظلم بر بندگان، هرگز بدون مجازات نمی‌ماند. امیرالمؤمنین (ع) در خطبه ۱۷۶ نهج‌البلاغه تأکید می‌کند که خداوند ممکن است به ظالم در این دنیا مهلت دهد، اما بازخواست و کیفر او در آخرت حتمی است (خطبه ۹۷). این آگاهی از مجازات حتمی در آخرت، مانعی جدی در برابر ستمگری است.

ایشان در بیان دیگری، تأثیر مخرب غصب بر زندگی را چنین توصیف می‌کنند: "سنگ غصبی در بنای خانه، گروگان ویرانی آن است" (حکمت ۲۴۰). این عبارت کنایه از این است که هر ستمی، در نهایت به ویرانی زندگی ستمگر می‌انجامد.

۳. دوری از رشوه

موسسه چندمنظوره فرهنگی هنری بام پژوهش پرواز جنوب برگزار می‌کند:

اولین همایش بین المللی ایده های تحول آفرین در زمینه

مطالعات فرهنگی و آموزشی در آموزش و پرورش

با تاکید بر اقدام پژوهی، درس پژوهی و روایت پژوهی در هزاره سوم

1st International Conference of Transformative Ideas in the field of Cultural and Educational Studies in Education with an Emphasis on Action Research, Lesson Research and Narrative Research in the Third Millennium

www.cseconf.ir

رشوه، تحت هیچ شرایطی مورد تأیید اسلام نیست و آیات و روایات همواره بر مذمت آن و عواقب وخیمش تأکید کرده‌اند. پرهیز از رشوه، یکی دیگر از نتایج مستقیم باور به معاد است. زشتی رشوه و رشوه گیرنده در روایتی از امیرالمؤمنین (ع) در نهج البلاغه به وضوح مشخص می‌شود. ایشان درباره تلاش فردی برای رشوه دادن به ایشان می‌فرماید:

"شب هنگام کسی با ظرفی پر از حلوا به دیدار ما آمد... چنان از آن متنفر شدم که گویا آن را با آب دهان مار سمی مخلوط کرده‌اند. به او گفتم: هدیه است؟ یا زکات یا صدقه؟ که این دو بر ما اهل بیت پیامبر حرام است. گفت: نه، نه زکات است و نه صدقه، بلکه هدیه است. گفتم: زنان بچه مرده بر تو بگیرند! آیا از راه دین وارد شدی که مرا بفریبی یا عقلت آشفته شده یا جن زده شدی یا هذیان می‌گویی؟" (خطبه ۲۲۳). این روایت نشان می‌دهد که اقدام به رشوه، از غفلت و تعلیق عقل نشأت می‌گیرد و لغزشی قبیح است. پرهیز از رشوه، تنها در سایه اعتقاد به زودگذر بودن دنیا و نعمتهای آن امکان‌پذیر است.

۴. پرهیز از خیانت و فریبکاری

اجتناب از خیانت نیز از دیگر آثار معادباوری است. امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: "کسی که از بازگشت خود (به سوی خدا) آگاه باشد، خیانت نمی‌کند" (خطبه ۴۱). غدر به معنای نقض عهد و پیمان است. ایشان در مقابل کسانی که مکر، نیرنگ و پیمان‌شکنی را نشانه زیرکی می‌دانند، موضع گرفته و پیمان‌شکنی را گناه و کفر مستحق دوزخ می‌داند (خطبه ۲۰۰). نهی الهی، مانع از مکر و نیرنگ است، اما فردی که از مخالفت با حق تعالی ابایی ندارد، همواره مترصد فرصتی برای نیرنگ است (خطبه ۴۱). بر اساس متون دینی، فریبکاری تا آنجا نهی شده است که توصیه شده حتی نسبت به کفار نیز خلاف عهد عمل نشود. البته باید توجه داشت که در عین پرهیز از فریبکاری، نباید در مقابل نیرنگ فریبکاران نیز غافل بود (خطبه ۲۰۰).

۵. پرهیز از امتیازدهی

امتیازدهی، که در عرف عام به "پارتی‌بازی" معروف است، پدیده‌ای زشت و از جمله مفاسد اجتماعی است. امیرالمؤمنین (ع) در خطبه ۲۲۴، ماجرای درخواست برادرش، عقیل، برای اختصاص سهم بیشتری از بیت‌المال را بیان می‌کند. امام علی (ع) در مواجهه با عقیل، برادر خود، که به دلیل فقر و گرسنگی شدید فرزندانش از ایشان درخواست کمک مالی مکرر داشت، برای هشدار و بیداری، آهن گداخته‌ای را به بدن او نزدیک کرد. گرمای این آهن، عقیل را به ناله واداشت. امام در ادامه، در خطبه ۲۲۴ نهج البلاغه، خطاب به عقیل فرمود: «آهنی که به دست خود می‌گدازم و آن را برای بازیچه کردن خواهم آورد و مرا به آتشی می‌کشانی که جباران آن را شعله‌ور کرده‌اند، آتشی که دردش تیرهای آزار است و من توانایی بردن آن را ندارم.» امام با این عمل و کلام، حرارت ناچیز دنیوی را یادآور حرارت شدید عذاب الهی در قیامت دانست. این ترس از قیامت و آتش جهنم، ملاک عدم تبعیض و اعطای امتیازات ویژه معرفی شده است.

۶. اصلاح فرهنگی

انسان متعادل و مؤمن تنها به فکر خود نیست، بلکه در تلاش است تا جامعه نیز به سوی صلاح و رستگاری حرکت کند. این تلاش با ترویج آموزه‌های دینی محقق می‌شود. امام علی (ع) در خطبه ۳۲، به گروهی اشاره می‌کند که با یاد قیامت، مخلصانه به کار دعوت و تبلیغ به سوی خداوند می‌پردازند. در نگاه امام، تبلیغ از جمله حقوق واجبی است که خداوند بر عهده بندگان گذاشته است. بندگان باید به اندازه توانایی خود نسبت به دیگران خیرخواهی کرده و از نصیحت آنان دریغ نکنند (خطبه ۲۱۶). البته صرفاً نباید به فکر نصیحت دیگران بود، بلکه پیش از آن باید خود را اصلاح کرد. مبلغ بی‌عمل، مانند تیرانداز بدون کمان است (حکمت ۳۳۷).

۷. انفاق

انفاق یکی از مهم‌ترین مبانی ارزشی و اخلاقی اسلام است که نقش بسزایی در ایجاد توازن اقتصادی و بهبود وضعیت معیشتی جامعه دارد. امام علی (ع) انفاق را میوه اعتقاد به معاد می‌داند. ایشان در نامه‌ای به امام حسن (ع) در این باره می‌فرماید: «هرگاه کسی را یافتی که از فقر رنج می‌برد و می‌تواند توشه تو را تا روز قیامت حمل کند، فردای قیامت که به آن نیازمند می‌شوی، آن را به تو بازپس می‌دهد. پس این توشه را به او بده و در حالی که توانایی داری، آن را زیاد کن، شاید روزی آن را طلب کنی و

موسسه چندمنظوره فرهنگی هنری بام پژوهش پرواز جنوب برگزار می‌کند:

اولین همایش بین المللی ایده های تحول آفرین در زمینه

مطالعات فرهنگی و آموزشی در آموزش و پرورش

با تاکید بر اقدام پژوهی، درس پژوهی و روایت پژوهی در هزاره سوم

1st International Conference of Transformative Ideas in the field of Cultural and Educational Studies in Education with an Emphasis on Action Research, Lesson Research and Narrative Research in the Third Millennium

www.cseconf.ir

نیایی» (نامه ۳۱). در اینجا، اتفاق به عنوان فرستادن توشه‌ای برای رستاخیز معرفی شده است. امام صدقه دادن و احسان کردن را به دو طریق ترغیب کرده است:

۱. صدقه به مثابه توشه آخرت: صدقه، توشه‌ای است که فقیر تا روز قیامت آن را بر دوش می‌کشد و در روز نیاز شدید، آن را به صاحبش بازمی‌گرداند. از این رو، گیرنده صدقه به طور استعاری به «حامل توشه» تشبیه شده است.

۲. صدقه به مثابه قرض نیکو: صدقه دادن به فقیر، در حقیقت وامی است از طرف صدقه‌دهنده در حال بی‌نیازی، تا در روز تنگدستی آن را بازپس گیرد (ابن میثم، ج ۵، ص ۴۸).

امام برای توصیه به اتفاق، ضمن اشاره به آیاتی از قرآن (مانند آیه ۱۱ سوره حدید)، عاقبت افراد بخشنده را همسایگی با خدا، همنشینی با پیامبران و دیدار فرشتگان می‌داند: «اعمال خود را وسیله‌ای برای رسیدن به این مقصود قرار دهید تا با همسایگان خدا در سرای او باشید و با اولیای او ملاقات کنید و فرشتگان او را ببینید و سخن زشت را هرگز نشنوید و جسدهایشان دچار رنج و سختی نشود» (خطبه ۱۸۳). در مقابل اتفاق، بخل قرار دارد که در نهج‌البلاغه این‌گونه مذمت شده است: «در شگفتم از مرد بخیل که به سوی فقر و تنگدستی که از آن گریزان است، می‌شتابد و توانگری را که می‌جوید، از دست می‌دهد. پس در دنیا مانند تنگدستان زندگی می‌کند و در آخرت مانند توانگران به حسابش می‌رسند» (حکمت ۱۲۶). بدین سان، انسان بخیل هم دنیا و هم آخرت را از کف می‌دهد.

۸. هدایت دیگران

بی‌تردید، امیرالمؤمنین علی (ع) و همه ائمه اطهار (ع) به عنوان انسان‌های کامل، بهترین افراد برای تدبیر جامعه هستند. ائمه در معادباوری و عمل مطابق آن بهترین نمونه‌اند. در این میان، امام علی (ع) خطاب به مردم بصره خاطر نشان می‌کند که در مواقعی همچون فتنه، باید از کسی که خودش مطیع امر الهی است، پیروی کرد. با پیروی از چنین حاکمی که معادباور است، مردم در مسیر بهشت قرار می‌گیرند، البته چنین مسیری چه بسا همراه با سختی و تلخی باشد، همانطور که در خطبه ۱۵۶ نهج‌البلاغه آمده، راه بهشت با دشواری‌ها آمیخته است، در حالی که مسیر جهنم با امیال و شهوات همراه است. این نکته به خوبی اهمیت اعتقاد به معاد را در زندگی دنیوی انسان برجسته می‌کند. نهج‌البلاغه، به عنوان یکی از متون محوری اسلام، به آثار فردی و اجتماعی عمیق این باور می‌پردازد.

نتیجه‌گیری

آثار فردی معادباوری در نهج‌البلاغه شامل موارد متعددی است: از بین رفتن گناهان، توجه همیشگی به خدا و نیایش، عدم وابستگی به دنیا، مداومت بر تلاوت قرآن، توبه، انجام اعمال صالح، و دوری از زشتی‌ها. این آثار نشان می‌دهند که باور به زندگی پس از مرگ، نقشی کلیدی در شکل‌گیری شخصیت و رفتار فردی مؤمن دارد. لاوه بر آثار فردی، معادباوری تأثیرات اجتماعی مبارکی نیز به همراه دارد. فردی که به معاد باور دارد، نه تنها در زندگی شخصی خود، بلکه در ساختار خانواده و اجتماع نیز تأثیرات مثبتی می‌گذارد. برخی از این آثار اجتماعی عبارتند از: دوری از ظلم و ستم، اجتناب از غصب و حرص، پرهیز از امتیازدهی ناعادلانه، اتفاق و کمک به دیگران، و هدایت اطرافیان. توجه و نهادینه کردن این آثار در زندگی فردی و جمعی، سعادت و خیر و برکت را به دنبال دارد. فردی که به معاد باور دارد، در طول زندگی روزمره خود، همواره مراقب بینش، گفتار و کردار خویش است. او می‌داند که خداوند ناظر بر تمام اعمال و نیات اوست و هیچ چیز از علم او پنهان نمی‌ماند. این فرد همچنین به خوبی درک می‌کند که دنیا پایان راه نیست و زندگی دیگری در پیش است که در آن باید پاسخگوی تمامی اعمال خود باشد. از این رو، تمام تلاش و همت او در جهت داشتن یک زندگی مؤمنانه است که سعادت اخروی را برایش به ارمغان می‌آورد.

مؤسسه چندمنظوره فرهنگی هنری بام پژوهش پرواز جنوب برگزار می‌کند:

اولین همایش بین المللی ایده های تحول آفرین در زمینه

مطالعات فرهنگی و آموزشی در آموزش و پرورش

با تاکید بر اقدام پژوهی، درس پژوهی و روایت پژوهی در هزاره سوم

1st International Conference of Transformative Ideas in the field of Cultural and Educational Studies in Education with an Emphasis on Action Research, Lesson Research and Narrative Research in the Third Millennium

www.cseconf.ir

منابع:

قرآن کریم

ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبۀ الله؛ شرح نهج البلاغه مصحح: محمد ابوالفضل ابراهیم، ج ۱، قم: مکتبۀ آیۀ الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ ق.

ابن فارس، أبو الحسین احمد، معجم مقائیس اللغة، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۰۴ ق.

ابن بابویه، محمد بن علی، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، ج ۲، قم: دار الشریف الرضی: ۱۴۰۶ ق.

این میثم، علی بن میثم بحرانی، شرح نهج البلاغه، ج ۲، دفتر نشر کتاب، ۱۳۶۲ ش.

شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، مصحح صبحی صالح، قم: هجرت، ۱۴۱۴ ق.

شوشتری، محمد تقی، بهج الصباغه فی شرح نهج البلاغه، ج ۱ تصحیح: مؤسسه نهج البلاغه، طهران: امیرکبیر، ۱۳۷۶ ش.

فراهیدی، خلیل بن أحمد العین، ج ۲، قم: هجرت، ۱۴۱۰ ق.

فیض الاسلام اصفهانی، علی نقی، ترجمه و شرح نهج البلاغه، جها، تهران: مؤسسه چاپ و نشر فیض الإسلام، ۱۳۷۹ ش.

فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، الوافی: ج ۱، اصفهان: مکتبۀ الإمام أمیر المؤمنین علی، ۱۴۰۶ ق.

مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ج ۷۹ و ۱۰۰ بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۴ ق.

موسوی، سید عباس علی، شرح نهج البلاغه، ج ۱، بیروت: دار الرسول الاکرم - دار المحجۀ البيضاء، ۱۴۱۸ ق.